

Kutilství mezi státním socialismem a globálním kapitalismem. Nové perspektivy zkoumání svépomoci a prozumu¹

Petr Gibas², Karel Šima

Do-it-yourself between state socialism and global capitalism. New perspectives on the study of self-help and prosumption

The article introduces a monothematic issue of *Studia Ethnologica Pragensia* by positing “kutilství” (a local variant of DIY) as a historically situated phenomenon and shows that despite a generally shared image of a late socialist, typically masculine handyman practice, “kutilství” has much deeper historical and cultural roots. The emergence of self-led manual activities as a response to the modernisation of society points to societal tensions that underpin “kutilství” (and DIY more broadly) since the beginning of the 20th century. The disciplinisation of independent production and consumption, which can be subsumed under the term “prosumption”, has played an important role in relation to the formation of both State and Market, especially the segment targeting DIYers. The authors elucidate how pondering “kutilství” and DIY in general can become a starting point for scholars to understand and challenge modernist dichotomies that are transcended in the practice of “kutilství” / DIY — dichotomies of work and leisure, market and non-market production as well as production and consumption, professionalization and amateurism, but also masculinity and femininity. The authors argue that situatedness of and hybridization enabled by “kutilství” should represent key axes of research of both “kutilství” and DIY and the theorization(s) derived from it.

Keywords:

„kutilství“; DIY; hybridization; situatedness; state socialism; postsocialism; prosumption

*Samo sebou se rozumí, že celý večer věnovala Šťastnému domovu. Vyrobita prkénko na krájení salámu, dřevěný rámek na sušení vlněných punčoch a konečně věšák na prince-
sový úbor. Poněvadž však princesový úbor neměla, chtěla, abych jí jej koupil. Nato na-
třela koš na prádlo bílou fermežovou barvou a nesla ho kolem mých černých šatů, které
právě služka kartáčovala, a plna radosti se vrátila se zprávou, že ihned napíše dotaz
redakci Šťastného domova, jakým způsobem zmizí bílá fermežová barva z černých šatů.
(Jaroslav Hašek, Šťastný domov, 2012 [1925], s. 13)*

Ač je kutilství a obecněji vzato svépomoc každodenní součástí života řady lidí, odbornému zájmu se mu v českém kontextu zatím příliš nedostalo. Přitom jde o sféru

1 Tento text vznikl jako výstup projektu *Kutilství a jeho význam pro českou národní a kulturní identitu: současný stav, socio-kulturní a historicko-politické souvislosti, typologie a využití potenciálu pro místní rozvoj* (NAKI II DG18P02OVV022).

2 Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.; kontakt: petr.gibas@soc.cas.cz

činnosti, která je z pohledu sociální vědy zajímavá, protože, jak se pokusíme naznačit v tomto textu, se v něm protíná řada rovin, které právě výzkum kutilství může pomoci neotřelým způsobem uchopit. *Kutit*, podle *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* z roku 1994, znamená dělat drobné práce, zabývat se podomácku výrobou něčeho, opravami a podobně, třeba kutit celý den na autě. Přestože je kutilství v běžné praxi spojeno převážně s představou kutícího muže, nejde vůbec o sféru čistě mužskou, jak naznačuje i výše uvedený citát z Haškovy satiry *Šťastný domov*, kde kutí právě žena, a to k nemilosti svého muže. Mužské a ženské — respektive maskulinita a feminita — představují jen jednu z řady rovin, které se v představě i praxi kutilství neobvyklým a pro povrchního pozorovatele snad i neběžným způsobem protínají, a tím i potenciálně problematizují. Kutilství, ale i další formy svépomocné výroby a tvorby, „překračuje řadu dichotomií, sfér naší každodenní existence, které máme tendenci vnímat jako od sebe oddělené, ať už jde o práci a volný čas, výrobu a sportřebu, nebo právě sféry mužského a ženského“ (Gibas et al., 2019, s. 6). Tím se kutilství stává více než vhodným tématem i terénem pro společenskovědní výzkum, jak dosvědčují na dílčích příkladech i tři studie obsažené v tomto monotematickém čísle.

Cílem tohoto úvodního článku je zasadit tyto tři studie do širšího historického a odborného kontextu a poukázat na potenciál kutilství a šířeji i svépomoci pro výzkumnou i konceptuální práci na poli antropologie a obecněji společenských věd. Tento potenciál spatřujeme ve skutečnosti, že kutilství umožňuje hybridizaci již existujících ustavených kategorií a konceptů, protože je umožňuje nahlédnout v mnohovrstevnaté perspektivě nabourávající již existující — laická i odborná — předporozumění. Zároveň, protože, jak ukážeme v průběhu textu, se kutilství (a obecněji vzato svépomoc) objevuje v různých podobách v různých historických, politických a sociálních kontextech, je třeba jej pojímat situovaně, právě s ohledem na daný kontext. Text je rozdělen na tři části. V první představujeme historický kontext, do kterého je možné současné kutilství ve středoevropském prostoru zařadit. Ve druhé části na základě tohoto kontextu diskutujeme konceptuálně produktivní výzkumné směry se zaměřením na kutilství a s přihlédnutím na — historická, sociální i politicko-ekonomická — specifika českého kontextu. Zde také navrhuje hybridizaci a situovanost jako dvě základní osy, podle kterých je záhodno orientovat studium kutilství i svépomoci, aby bylo empiricky i konceptuálně přínosné. Ve třetí pak s ohledem na takto předvedený historický, odborný a teoretický kontext představujeme tři studie, které obsahuje toto číslo.

OD ŠŤASTNÉHO DOMOVA K HORNBACHU: KUTILSTVÍ V HISTORICKÉ PERSPEKTIVĚ

Haškův *Šťastný domov* byl poprvé vydán (posmrtně) v roce 1925, a ač jde o sžíravou a částečně i misogynní satiru, úvodní citát mimo jiné dokládá historickou přítomnost kutilství v českém kontextu. Srozumitelnost Haškova humoru pak odkazuje i ke skutečnosti, jak samozřejmou součástí každodennosti kutilství je nejen dnes, ale bylo již i za první republiky. Ač máme často tendenci spojovat rozmach kutilství s normalizací, nejde v žádném případě pouze o nedávný fenomén. Dnešní kutilské aktivity jsou pod vlivem obrazů minulosti, které mu dávají významový rámec v širší moderní

perspektivě, třeba i prostřednictvím umělecké produkce, jejímž příkladem může být právě Haškův *Šťastný domov*.

Jakkoli bychom jednání lidí, které připomíná kutilství, našli v téměř všech epochách, specifické kořeny dnešního kutilství můžeme vidět v éře modernizace. Průmyslová revoluce, která k nám přichází v první polovině 19. století, změnila zásadně svět každodenního života. Oproti tradičnímu životu venkovských zemědělských komunit přinesla oddělení pracovního a volného času (Kaschuba, 1990). Zatímco si dělnická třída volný čas teprve postupně vybojovala omezením denní pracovní doby, buržoazie věnovala volný čas především vysoké kultuře a reprezentaci. Domácnost byla zejména doménou žen, které byly k tomuto svému poslání systematicky vychovávány. Koneckonců sféra veřejného byla pojímána kulturně jako přínaležejícím mužům, zatímco sféra soukromého jako primárně ženská, a to se obrazilo i v legislativním vymezení možností vstupu do veřejné sféry a politické diskuse, jež byla dlouho ženám zapovězena. Zároveň to ovlivnilo i pojetí práce — tedy co je pojímáno jako práce, kdy péče o domácnost z pojetí práce vypadla a často vypadává i dnes. Na přelomu 19. a 20. století však tato raná fáze modernity, jak uvádí německý historik Ulrich Herbert, plynule přešla do modernity vrcholné, kdy se problémy nastolené modernizačními změnami dotkly na Západě již prakticky celé společnosti. V této době se otevřely zásadní otázky pro identitu moderního člověka, které ho stavěly před dilemata mezi individualismem a kolektivismem, mezi prací a zábavou, mezi závislostí a nezávislostí, mezi svobodou a systematickou kontrolou a organizovaností (Herbert, 2010).

V USA, kde se tato dilemata díky neuvěřitelně zrychlenému vývoji kapitalistické výroby a společnosti projevila nejdříve, se právě tehdy objevuje obraz muže kutila, který je schopen vyrobit, upravit či opravit vybavení domu a jeho okolí a také se této činnosti věnuje (Goldstein, 1998). Podle některých autorů to byla právě kutilská role, která pomohla mužům řešit dilema moderního oddělení pracovního/veřejného a volného/rodinného času. Kutilství umožnilo mužům hrát roli tvůrce a výrobce, a přitom ji spojit s domácností a péčí o rodinu. V tomto klasickém maskulinním kutilství se tak spojovala sféra práce a volného času. Podle Gelbera se tak „role mužů v péči o domov stala v meziválečném období natolik významnou, až se z domu jako místa výroby stalo místo, které se prostřednictvím kutilství upravuje,“ (Gelber, 1997, s. 81).³ Od 20. let 20. století začal v USA vznikat samostatný tržní segment, který poskytoval střední třídě nástroje, materiál i know-how, jak realizovat cíl vylepšování vlastního domova („home improvement“). Richard Harris například ukazuje, jak se tento segment vytvářel ve vzájemně propojeném komplexu výrobců, obchodníků, státu a spoluutvářel tak představy Američanů o správné domácnosti a roli mužů v ní (Harris, 2012).

Tyto představy mimo jiné zapustily kořeny v poválečném západním Německu, kde po drastické hospodářské obnově došlo v 50. letech ke stabilizaci, nárůstu volného času a prostředků (pětidenní pracovní týden) a současně obratu ke konzervativnímu pojetí rodiny. Jak ukazují historické výzkumy Michaela Vogese, německý

3 V originále: „the role for men in caring for their homes grew so palpably during the inter-war years that the house was transformed from a place in which to do things to a place on which to do things“ (Gelber 1997, s. 81; vlastní překlad).

muž bohatnoucí střední třídy měl přispět svým „maskulinním“ dílem k chodu domácnosti a vyvarovat se tak svodům zahálčivého či nočního života (Voges, 2017, 2017a, 2014; Kreis, 2019). Za necelých dvacet let se v Německu z řemeslné práce („Handwerken“) stal samostatný tržní sektor („Heimwerken“), který narostl tak, že mohl Otmar Hornbach v roce 1968 založit podle amerického vzoru první hobbymarket v Evropě. Reinhild Kreis pak v tomto kontextu ukázala, jak se v Německu mezi trhem a společenským řádem utvářela specifická morální ekonomie kutilství (Kreis, 2015, 2020).

Jestliže je na jedné straně kutilství součástí dějin moderního konzumu, pak na druhé straně je také součástí dějin disciplinace moderního člověka prostřednictvím osvěty, pedagogiky a sociologie. Již osvícenský pedagogický reformátor Pestalozzi hlásal vyvážený rozvoj dítěte v intelektuální (hlava), nábožensky-morální (srdce) a řemeslné oblasti (ruka) a na konci 19. století se ruční práce, přísně oddělené pro chlapce a dívky, staly standardní součástí školní výuky. Jejich propagaci se věnovaly vzdělávací a osvětové spolky, které zdůrazňovaly morálně-volní přednosti disciplinované řemeslné práce (Kreis, 2017).

Se snižující se délkou pracovní doby se po druhé světové válce rozvinul odborný i praktický diskurs spojený s volnočasovými aktivitami. Sociologie a pedagogika volného času nejen empiricky zkoumala, kolik volného času mají různé sociální vrstvy, a čím jej tráví, ale také hledala způsoby, jak jej společensky prospěšně naplnit. Nárůst mimopracovního času od 50. let a zvýšený důraz na spotřebu znamenal velkou výzvu pro společnost na Západě i na Východě. V západní sociologii se rozvíjely jak teoretické⁴, tak četné empirické výzkumy volného času, které mapovaly svépomocné aktivity.

V Československu marxistická sociologie nejprve předpokládala, že osvobození velkých časových úseků od práce povede nejen k osvobození socialistického člověka, ale především k rozvoji jeho tvůrčího a inovativního potenciálu, a tím ke zvýšení produktivity jeho pracovní činnosti. Přitom práce spojené s tzv. malým domácím hospodářstvím, tedy praktické domácí činnosti, měly v podstatě vymizet s nárůstem a zkvalitněním státem poskytovaných služeb. Rozšiřování standardní dovolené a konečně zavedení pětidenního pracovního týdne v roce 1968 bylo doprovázeno celou řadou sociologických výzkumů, které měly tyto předpoklady empiricky ověřit.⁵ Zároveň se sociologie 70. let zaměřila na komplexní zkoumání volného času v rámci studia zkoumání životního způsobu chápaného jako komplexní soubor činností a hodnot, který určuje, čím se člověk ve svém volném čase zabývá (Filipcová, Linhart, Vítečková, 1983). O socialistické společnosti se předpokládalo, že má poskytnout dostatek času i prostředků k mnohostrannému, pro obyvatele i společnost prospěšnému trávení volného času, kde se měly manuální aktivity kombinovat s kulturním využitím i vzděláváním. Socialistický stát mohl a měl k takovému rozvoji využít svůj přímý vliv

⁴ Např. klasik sociologie volného času Joffre Dumazedier považoval kutění, tedy opravy na domě za čas „napolo volný“ (Dumazedier, 1966).

⁵ Viz např. Selucký (1966), Červinka (1966), Švigová (1967), Filipcová (1967), Šolcová (1973), Pácl (1975). Franc a Knapík (2013) uvádějí, že tito autoři a autorky navazovali jen částečně na sovětské, východoněmecké a polské autory a recipovali také významně francouzskou sociologii na čele s Dumazedierem, jehož několik studií vyšlo i v českém překladu.

na zájmové organizace sdružené v Národní frontě, ale i státní nakladatelství produkuje publikace přímo zaměřené na trávení volného času obecně a kutilské aktivity zvláště.

Odborná očekávání o harmonickém rozvoji volného času a zejména zvyšování kulturního i dalšího angažmá obyvatel v rámci sebe-rozvoje i rozvoje společnosti se však nepotvrdila. Výzkumy naopak ukázaly, že až 5 % ekonomicky aktivních obyvatel posílilo své pracovní aktivity mimo zaměstnání tzv. fuškami a s rozvojem televize celkově narostl volný čas trávený před obrazovkou. V odborném (sociologickém) diskurzu bylo sice kutilství vnímáno spíše negativně jako důsledek nedostatečného rozvoje služeb v socialistické společnosti, v rámci běžné populace však tento pohled nerezonoval. Výrazně se například obrátil zájem od převážně montovaných chat k chalupám, které vyžadovaly aktivnější přístup a péči ze strany majitelů (Librová, 1975).

V posledních letech se svépomocným aktivitám, a to zejména v oblasti bydlení, dostalo i u nás zájmu od domácích historiků a historiček, především v kontextu dobového chataření a chalupaření, což odpovídá obecnější společenské poptávce po dějinách každodennosti před rokem 1989. Trávení volného času mezi lety 1957 a 1967 se věnovali Martin Franc a Jiří Knapík v obsáhlé monografii, kde se dotkli také kutilských aktivit. Pojímají kutilství jako „drobnou manuálně-technickou práci v domácnosti, při níž subjektivní pocit uspokojení převažuje nad jejím užitkem“ (Franc, Knapík 2013, s. 443). Na základě dobové literatury o volném čase a o svépomocných aktivitách rozvíjejí několik otázek spojených s kontextem této doby. Především poukazují na to, že kutilství bývá spojováno až s dobou tzv. normalizace, a nikoliv předchozí etapou státního socialismu, natož kupříkladu první republiky. Kromě nárůstu volného času za tím vidí i vytrácející se motivaci pro rozvíjení pracovního úsilí. Poukazují také na to, že s kutilstvím měla dobová sociologie volného času poměrně značný problém, protože částečně spadalo to tzv. mimopracovního času nutného pro zajišťování domácnosti, a nikoliv tedy do času volného. Navazují pak na dobovou debatu o kompenzační roli kutilství. Teze, že manuální kutilství kompenzovalo nárůst duševní práce, se podle nich spíše nepotvrdila, ale kompenzace mohla hrát roli v případě pocitu odcizení ve vlastním pracovním prostředí, což mělo vést k potřebě návratu k řemeslné zručnosti a individuální výrobě.

Tématu chatařství a chalupářství se dostalo pozornosti i v některých dílčích studiích (Šoukal, 2011, Duffková, 2002), řadě diplomových prací nejrůznějšího zaměření (např. Červená, 2016) a především v pracích Petry Schindler-Wisten, která své výzkumy shrnula do monografie o minulosti i současnosti tohoto fenoménu (Schindler-Wisten, 2017, 2004, 2009). Kutilství je zde v návaznosti na práci France a Knapíka představeno jako součást chalupářských aktivit, které nejsou pouze koníčkem, ale v některých případech také nutností (Schindler-Wisten, 2017, s. 101). Poměrně jasně zde Schindler-Wisten odděluje povahu kutilství před rokem 1989 a po něm, když kontrastuje „seberealizační únik“ z doby normalizace s potřebou „dokázat si, že i v dnešním přetechnizovaném světě si něco umím vyrobit sám“, příp. potřebou zapomenout na každodenní stres v dnešní době (Schindler-Wisten, 2017, s. 102). Autorka opakuje tezi o kompenzační roli kutilství u duševně pracujících lidí a v závěru ukazuje, že kutilství má svou roli na chatách a chalupách i dnes, jakkoli podle ní kutilské výrobky po roce 1989 převážně vystřídaly produkty z velkých hobby marketů (Schindler-Wisten,

2017, s. 153), což nicméně neodpovídá zjištěním nejaktuálnější publikace přímo zaměřené na kutilství (Gibas et al., 2019).

Kutilskému kontextu tzv. domácího umění se věnovala v jedné studii Blanka Čínátlová (2009). Vychází z konceptu brikoláže Lévi-Strausse a ptá se, zda je možné chápat kutilství a domácí umění v době normalizace jako únik člověka z inženýrské reality centrálně plánované ekonomiky a společnosti. Na dobové reflexi „uměleckého kutilství“ ukazuje jistý resentment úniku ze „zkaženého“ města do „lůna přírody“, který poskytuje člověku pocit „ušlechtilého divoštví“ a „primitivní existence“. Domácí umění pak nepovažuje ani za součást lidové, ani masové populární kultury, ale fenomén na jejich pomezí. Opakovatelnost takového umění se podle ní projevuje v manýře a infantilnosti, což je pro Čínátlovou i odrazem celé normalizační doby.

V historickém kontextu tak, shrňme, můžeme vidět kutilství jako aktivitu spojenou s moderní dobou, v jejímž rámci má ale nejrůznější kompenzační charakter vůči vytrácení manuální práce, masové výrobě, přetechnizované společnosti, odcizené práci atp. Poválečná československá sociologie volného času měla s kutilstvím problém, protože se vymykalo jejímu základnímu rozdělení na pracovní a volný čas. Západní sociologie, jako již zmíněný Dumazedier, jej umísťovala někde mezi ně, marxistická sociologie předpokládala jeho úplné vymizení díky centrálnímu zajištění služeb a primátu kolektivního trávení volného času vzděláváním a výchovou. V Československu ale v 60. a 70. letech vyvolal opačný trend velké debaty mezi odborníky, kteří částečně revidovali tyto teze a hledali odpověď na otázku, proč zájem o kutilské aktivity narůstal. Současná historická literatura potvrzuje, že důležitou roli hrálo snižování pracovní doby (počet hodin i dnů), nedostatek některých produktů a služeb či malá možnost seberealizace ve vlastní práci. Zdůrazňována je tak především kompenzační role kutilství, jakkoli kompenzace úbytku duševní práce se příliš ve výzkumu nepotvrdila. Kompenzace odcizení jak v práci, tak ve volnočasových aktivitách je naopak možné považovat za přínosný argument, přestože je v historických pracích někdy zjednodušeně připisován pouze době tzv. normalizace. Historické práce, jako výše zmíněná monografie France a Knapíka, také poměrně nekriticky přistupují k dobové genderovanosti představy kutilství a vidí v něm převážně mužskou individuální, „tvůrčí“ činnost, z čehož vypadáva celá řada činností převážně prováděných ženami i prací prováděných ve spolupráci či sdíleně. Obecně lze shrnout, že v současné odborné produkci o kutilství a příbuzných fenoménech (jako chatařství a chalupářství, domácí umění a svépomoc obecně) najdeme řadu relativně problematických hodnocení, která vyplývají někdy z nekritického přejímání dobových a laických představ, hodnocení a definic, z určité slepoty k dobovým i současným genderovým stereotypům v pozadí fungování společnosti a obecněji i z přisuzování explikační síly nijak hlouběji neanalyzovaným jevům.

HYBRIDIZACE, SITUOVANOST A DIS/KONTINUITY: KUTILSTVÍ JAKO PRODUKTIVNÍ POLE

Z výše uvedeného vyplývá, že současné kutilství — spolu s moderními formami svépomoci — představuje součást moderní společnosti a jeho historie i současnost jsou

podmíněny dynamikou rozvoje ekonomiky, střídáním období dostatku a nedostatku v konkrétní historické a politické situaci. S pádem socialismu ve východní části Evropy a s rozvojem konzumní společnosti pozdního kapitalismu globálně se svépomoc ve svých lokálně situovaných formách stala součástí morální ekonomie spotřeby i hnutí proti konzumerizmu. Zásadní společenské proměny posledních desetiletí se tak odrážejí i v proměnách svépomoci. Ať již jde o svépomoc ve smyslu konkrétních praktik či materiální kultury, nebo jejich vlivu na každodenní zkušenost, svépomoc je vždy situovaná, zapletena do lokálních socio-kulturních, ekonomických a politických rámců. Protože pomáhá nahlédnout podstatu těchto rámců i jejich proměn a obecněji i dopad zásadních společenských transformací, považujeme svépomoc, ve formě třeba kutilství či DIY, za hodnou odborné pozornosti (nejen) ve střeoevropském kontextu.

Kutilství tak není zajímavé jen empiricky jako bohaté pole praktik, materiální kultury, prožitků a zkušeností navázaných na každodennost, ale zejména konceptuálně, pro budování teoretického poznání. A to minimálně ze tří důvodů. Předně, jak už jsme naznačili, kutilství ve smyslu jak empirickém jako souhrn praktik, ale i jako tematické pole, jde napříč ustálenými kategoriemi a pomáhá je destabilizovat, a tím i znovu promýšlet. Může tedy sloužit jako prostředek konceptuální hybridizace. Za druhé, pomáhá toto porozumění situovat v čase a prostoru, čímž může napomoci v budování situované teorie. A za třetí, protože umožňuje analyzovat společenské proměny v hybridní, situované perspektivě, pomáhá tak i promýšlet obecnější otázky kontinuity a diskontinuity daných kontextů a sociálních (politických) rámců.

Při bližším pohledu se ukazuje, že kutilství představuje výzvu pro předporozumění, která o svépomocné činnosti a tvorbě v našem kontextu existují, a v důsledku i pro ustavené kategorie a zejména dichotomie, jež nám pomáhají orientovat se ve světě a porozumět mu. Jako forma činnosti, která je svým nastavením převážně manuální⁶, kutilství překračuje přísné dělení na práci a volný čas, protože může nabývat podob práce ve volném čase, a to i práce stejné či obdobné jako ta vykonávaná v zaměstnání, stejně jako volnočasové pracovní aktivity prováděné v zaměstnání. Příkladem může být využívání schopností získaných v práci při volnočasové činnosti, ale třeba i využívání pracovního času a zdrojů — zařízení, materiálu — při svépomocné výrobě, jak ji na příkladu tzv. fušek představují třeba Michalíčka s Vidomusovou (2018). Příklad fušek ukazuje, že se v kutilství stírá i dichotomie výroby a tvorby profesionální a amatérské, a to nikoli proto, že by definičně muselo být kutilství prováděno buď jedněmi, nebo druhými, ale zejména proto, že pro kutilství jako „komplex manuálních výrobních aktivit“ není podstatné, zda je provozován profesionálem nebo amatérem, protože zahrnuje velmi široké pole činností, často prováděných lidmi, kteří mohou, ale také nemusí být profesionály v jedné a amatéry v jiných oblastech, kterým se podle potřeby a zálib věnují.

6 Gibas et al. kupř. definují kutilství jako „komplex svépomocných manuálních výrobních aktivit, drobných prací a oprav prováděných (povětšinou) ve volném čase ... odlišný od historických forem domácího „vyřádění“, tedy řemesel, domácí, domácí či lidové umělecké výroby, a to hned z několika důvodů, z nichž jedním z nejdůležitějších je právě motiv zisku. Do kutilství ... nepočít[ají] profesionální a poloprofesionální rukodělnou výrobu ani výrobu za účelem zisku, obživy a prodeje na trhu.“ (Gibas et al., 2019, s. 6, 10–11)

Bližší odborný zájem o kutilství tak vede k hybridizaci dichotomií a kategorií, které se v kutilství protínají a odrážejí. Snad nejvýrazněji je tato hybridizace patrná na rozmlžení dichotomie produkce a spotřeby, protože kutilství, stejně jako další formy svépomoci v nejrůznějších kontextech, překlenuje mezeru mezi producentem a konzumentem. Kutilové jsou typickým příkladem prozumenta, tedy člověka, který produkuje zboží pro vlastní spotřebu, čemuž dává přednost před nákupem zboží vyráběným profesionálně.⁷ Jak jsme viděli v historickém přehledu, prozum (v originále *prosumption*⁸) nutně nemusí znamenat subversivní, protitržně orientovanou praxi. Koneckonců, celý segment trhu se historicky utváří a rozvíjí právě kolem stále populárnějšího prozumu, jenž nabývá formu svépomoci. Zároveň ale narůstá počet lidí (a společenství), jež se snaží vyvázat z ekonomického systému kapitalismu, a překonat závislost na trhu. Kutilství — a svépomoc obecně — tak na jedné straně umožňuje narušovat, a někdy i přerušit kontakt s tržní ekonomikou a přesouvat výrobní proces z ekonomické sféry do sféry sociální, čímž umožňuje i utvářet a komunikovat nové, různě radikálních společenské hodnoty (viz např. Kosnik, 2018; Kolářová, 2019). Na straně druhé zároveň dává vzniknout celému tržnímu segmentu a podporuje expanzi trhu do nových oblastí produkce (pro prozum). Kutilství tak narušuje i dichotomii mezi tržním a netržním a umožňuje zvýznamňovat napětí mezi kooptací trhem a subverzí jako jednu ze zásadních součástí vyjednávání podoby společnosti pozdního globálního kapitalismu, a tím i zvýznamňuje problematičnost dichotomie lokální — globální, protože na lokální úrovni je hluboce podmíněno globálním (politickým i ekonomickým) vývojem a reakcemi na něj.

Hybridizaci — či řadu hybridizací — prostřednictvím kutilství pak rámuje ještě narušování již zmíněné genderové dichotomie spojené s představami o svépomoci a svépomocné tvorbě. Již zmínění Franc s Knapíkem sice představují kutilství jako aktivitu výrazně genderovanou, ale zahrnují do ní převážně aktivity mužů, pro které kutilství podle autorů mohlo kompenzovat ztrátu role živitele rodiny s nárůstem zaměstnanosti žen. Výroba různých domácích potřeb podle nich do kutilství patří, ale domácí šití a úpravy oděvů, podobně jako i tzv. „domácí umění“ už nikoliv. Tím však pouze spíše reprodukuje dobový diskurs, který vnímal oblast kutilství jako sféru maskulinity. To je však konceptuálně i empiricky neudržitelné, neboť jak podotýkají Gibas a kol. „kutění se věnují staří i mladí, muži i ženy“ a vztah kutilství a genderu není tak jednoznačný a neproblematický, jak by dobový či laický diskurz naznačoval. Koneckonců, „ať už jde o samotnou praxi kutění, nebo třeba o to, kdo může mít znalosti a schopnosti něco vyrábět svépomocí či poradit zákazníkovi, představy o mužství a ženství výrazným způsobem promlouvají do obecně sdílených představ o kutilství, potažmo celé oblasti DIY“.⁹

Svépomoc, jak opět vyplývá mimo jiné i z historického úvodu výše, nabývá v různých historických i prostorových kontextech velmi pestrých podob ve smyslu materiální kultury, sady praktik a praxí i afektivních, emocionálních, ale i významových

7 S termínem „prozument“ (*prosumer*) přišel ve své populární knize Toffler (1980).

8 Zatím se ustálil překlad *prosumpce*, nicméně z hlediska slovo tvorby považujeme za přesnější překlad do češtiny novotvar *prozum*, který také v textu zavádíme a používáme.

9 Viz Gibas, et al. 2019, s. 17.

rovin (viz Hoření-Samec et al., 2019). Klíčovým charakteristickým prvkem svépomoci je tak situovanost, a i kutilství je tudíž nutné pojímat vždy s ohledem na daný kontext. Hybridizace ustavených kategorií a dichotomií, a tedy potažmo i konceptů, kterou kutilství umožňuje, se tak projevuje různým způsobem v různých situacích. Zároveň však, protože svépomoc najdeme napříč řadou kontextů historických i současných, ať už jde o Západ a Východ, státní socialismus a kapitalismus, globální Sever a Jih, tato situovanost umožňuje promlouvat konceptuálně k problémům a tématům, jež jsou zajímavá empiricky i teoreticky nejen lokálně, ale i globálně a případně komparativně. Hybridizace a situovanost tak podle nás představují dvě osy, jež by měly usměrňovat studia svépomoci, potažmo kutilství, aby byla odborně přínosná — vedla k produkci detailnějšího, netriviálního porozumění společenským jevům, jež pomáhají formovat každodennost lidí i podobu společnosti.

Jedním z polí zájmu, jež podle nás může pomoci kutilství právě na průsečíku hybridizace a situovanosti netriviálním způsobem uchopit, je i otázka dis/kontinuity společenské změny, a to na různých úrovních, od materiální kultury, přes praxe a praktiky jí formující až po afektivní, emoční a významovou rovinu, v nichž se odráží a zrcadlí hlubší politicko-ekonomické a sociálně-kulturní procesy. Jak na příkladu zájmu o kutilství a s ním spojené fenomény naznačují i tři studie v tomto tematickém čísle, kontinuita a diskontinuita, stabilita a proměna jsou v dynamickém vztahu a proměna svépomoci a kutilství umožňuje tento dynamický vztah lépe nahlédnout a uchopit, a tím i potenciálně překročit přetrvávající zjednodušující diskurzy o tranzici, transformaci a antagonistickém vztahu mezi pozdním socialismem a globálním kapitalismem.

SVĚPOMOC, CHATAŘENÍ, TVORBA: KUTILSTVÍ V PŘEDKLÁDANÉM ČÍSLE

Předložené monotematické číslo časopisu *Studia Ethnologica Pragensia* přináší tři odborné studie a další kratší texty věnované tématu kutilství, potažmo svépomoci. Empiricky založená studie Kristiny Alda se zaměřuje na povahu kutilských aktivit v období tzv. normalizace. Autorka analyzuje diskurs spojený s chatařením a chalupařením na příkladu časopisu *Chatař* a televizního seriálu *Chalupáři*. Časopis i seriál chápe jako arény utváření alternativní veřejnosti pod kontrolou státně socialistického režimu a mimo jiné ukazuje, jak bylo soukromé vlastnictví obytné stavby na stránkách časopisu disciplinováno směrem k celospolečenskému přínosu chataření jako výrazu nutné rekreace po práci, trávení času s rodinou a doplňkové zemědělské výroby. Obdobnou roli diskurzivního krocení potenciálně nebezpečného soukromého vlastnictví spojeného s režimem zapovězeným individualismem a materialismem, hrála i karikatura chalupáře ve stejnojmenném seriálu. Ta měla pomoci odlišit pozitivní od negativních charakteristik chatařských/chalupářských činností. Alda tvrdí, že ve výsledku se v případě chalupářského kutilství oficiální diskurs snažil hybridizaci pracovního a volného času zahrnout zpět do modernistického dichotomického diskursu, přitom však umožňoval lidem utvářet si v této sféře vlastní (polo) veřejný prostor, který jim dával možnost nejen osobní realizace a autonomie, ale také komunikace a sdílení hodnot v rámci místních komunit.

Ve studii o svépomocném bydlení na slovenské Myjavě v 70. a 80. letech 20. století aplikují Tomáš Hoření Samec, Ivana Balgová a Barbora Vacková koncept responzibilizace, který byl vyvinut v rámci studií o neoliberálním vládnutí a který ukazuje, že se zásadním problémem stává, jak jsou lidé utvářeni prostřednictvím morálních diskurzů jako individuální subjekty výhradně zodpovědné za svůj život. Na příkladu projektu místního státního podniku ve spolupráci s místními orgány, který v kontextu státního socialismu umožnil lidem postavit si vlastní rodinné domy, ukazují, jak se i tehdejší režim snažil řešit nedostatečnou institucionální podporu nového bydlení přenesením zodpovědnosti na jednotlivce. Současně si však zachovával poměrně silnou kontrolu nad stavebním procesem prostřednictvím standardizace a disciplinace. Autoři tak otevírají klíčovou otázku po kontinuitě mezi pozdním socialismem a neoliberálním kapitalismem, které jakožto specifické režimy vládnutí ustavovaly individuální zodpovědné subjekty a do větší či menší míry rezignovaly na institucionální zodpovědnost za životy lidí.

Studie Terezy Hodúlové na základě analýzy empirického materiálu z terénního výzkumu zaměřeného na současné kutilství a jeho kontinuitu a diskontinuitu v post-socialistickém prostoru západních Čech konceptualizuje kutilství jako „lidovou tvůrčí činnost“ („vernacular art“). Hodúlová ukazuje, že přistupovat ke kutilství jako k „lidové tvůrčí činnosti“ umožňuje pojímat kutilství z mnohovrstevnaté perspektivy zohledňující sociální, kulturní a historické procesy, jež tuto tvorbu podmiňují, a produkovat detailní, situované porozumění, jež bere v potaz propojení časové, prostorové, tvůrčí a afektivní roviny svépomocné tvorby. Zároveň pojem „lidové tvůrčí činnosti“ umožňuje Hodúlové propojit studium kutilství jako situované praxe s obecnější antropologickou diskusí o kreativitě (creativity), dovednostech (skills) a improvizaci a jejich roli při utváření sociálních vztahů na poli směny podmíněné konkrétním politicko-ekonomickým prostředím. Hodúlové text tak nepřímě polemizuje s pojetím kutilství jako normalizační manýry, jak jej předkládá Činátlová, a spíše upozorňuje na obecnější rovinu kutilství jako tvůrčí činnosti, jež nicméně vždy existuje v konkrétní, v tomto případě post-socialistické situaci.

Odborné studie jsou v tomto monotematickém čísle doplněny o další kratší texty dotýkající se tématu svépomoci a kutilství. Petr Vašát vedl rozhovor s Marií José Rivadulla-Alvaréz, ve kterém s ní rozebírá socio-materiální svépomocné praktiky v latinsko-amerických slumech. Číslo doplňují recenze publikací zabývajících se fenomény příbuznými s kutilstvím — tzv. fuškami v zaměstnání zpracovanými Václavem Michalíčkou a Petrou Vidomusovou v knize *Vyrobeno v Tatře, ale tatrovka to není*, a knihy o politizaci hudebních subkultur Jana Charváta a kol., pro které je princip DIY jednou ze zásadních hodnotových východisek. Karolína Pauknerová pak zpracovala zprávu z mezinárodní konference na téma antropologického a etnologického zkoumání turismu ve východní Evropě, kterou v říjnu 2019 zorganizovaly v Brně Jana Nosková a Sarah Scholl-Schneider.

Předkládané monotematické číslo a tento jeho úvod má za cíl poprvé u nás v časopiseckém formátu představit kutilství jako fenomén i praxi těžko zařaditelné do existujících kategorií a výkladových, zejména dichotomicky nastavených rámců, a ukázat jej jako produktivní společenskovědní téma i terén. V tomto smyslu je pouze prvním pokusem otevřít důležité otázky, které jsou s tímto dosud opomíjeným tématem spo-

jené. Kutilství podle nás představuje produktivní pole, a to nejen ve smyslu tvorby v rámci kutilské praxe, ale i proto, že umožňuje snadno zaujmout vícevrstevnatou analytickou perspektivu k fenoménům, tématům a konceptům. Chtěli jsme tak nejen představit možné pole zájmu o kutilství (a svépomoc obecně), ale zejména ukázat že svépomoc ve svých nejrůznějších formách, z nichž jednu představuje právě kutilství, jakožto lokalizovaný, na kontextu závislý socio-materiální fenomén nám jako antropologům a odborníkům z příbuzných oborů může pomoci formulovat detailní, netri- viální porozumění v řadě sfér odborného zájmu včetně otázek spojených s nedávnou a probíhající proměnou naší společnosti.

LITERATURA

- Červená, K. 2016. *Obraz životního stylu v období normalizace na stránkách magazínu Chatař: časopis pro chataře a chalupáře*. Diplomová práce. Praha: Fakulta sociálních věd UK.
- Červinka, A. 1966. *Práce a volný čas*. Praha: Práce.
- Činátlová, B. 2010. „Invaze barbarů do české kultury: antropologický rozměr domácího umění“. Pp. 154–165 in: P. A. Bílek, B. Činátlová (eds.) *Tesilová kavalérie. Popkulturní obrazy normalizace*. Příbram: Pistorius & Olšanská.
- Duffková, J. 2002. „První a druhý domov. Vývoj české záliby v chataření a chalupaření z pohledu sociologie“. *Přítomnost*, léto 2002.
- Dumazedier, J. 1966. „Volný čas“. *Sociologický časopis* 2(3): 443–447.
- Filipcová, B. 1967. *Člověk, práce, volný čas*. Praha: Svoboda.
- Filipcová, B., Linhart, J., Vítečková, J. 1983. „Sociologie volného času v Československu“. *Sociologický časopis* 19(2): 238–252.
- Franc, M., Knapík, J. 2013. *Volný čas v českých zemích 1957–1967*. Praha: Academia.
- Gibas et al. 2019. *Kutilství: Drobná mozaika svépomocné tvorby*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Goldstein, C. M. 1998. *Do it yourself: Home improvement in 20th-century America*. Princeton: Princeton Architectural Press.
- Harris, R. 2012. *Building a Market: The Rise of the Home Improvement Industry, 1914–1960*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hašek, J. 2012 [1925]. *Šťastný domov*. Praha: Vyšehrad.
- Herbert, U. 2010. „Evropa v době vrcholné modernity: úvahy k teorii 20. století“. *Střed: časopis pro mezioborová studia střední Evropy 19. a 20. století* 2(1): 101–116.
- Hoření Samec, T. et al. 2019. *Svépomoc v bydlení: minulost! / budoucnost...?* Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Kaschuba, W. 1990. *Lebenswelt und Kultur der unterbürgerlichen Schichten im 19. Und 20. Jahrhundert*. München: R. Oldenbourg Verlag.
- Kolářová, M. 2019. „Subkultura kulturních kreativců a alternativní životní styl v Pravém domácím časopisu“. *Český lid* 106(1) 85–105.
- Kosnik, E. 2018. „Production for consumption: Prosumer, citizen-consumer, and ethical consumption in a postgrowth context“. *Economic Anthropology* 5(1): 123–134.
- Kreis R. 2020. *Selbermachen: Eine andere Geschichte des Konsumzeitalters*. Frankfurt, New York: Campus.
- Kreis, R. 2015. „Why not Buy? Making Things by Onself in an Age of Consumption“. *Bulletin of the GHI* 56 (2015): 83–97.
- Kreis, R. 2017. „Anleitung zum Selbermachen. Praktiken des Selbermachens zwischen Disziplinierung und Emanzipation“. Pp. 17–33 in N. Langreiter, K. Löffler (eds.) *Selber machen. Diskurse und Praktiken des „Do it yourself“*, Bielefeld: Trascript.
- Kreis, R. 2019. „Man nehme.... Haushaltsproduktion als Markt in der deutschen Konsumgesellschaft des 20. Jahrhunderts“.

- Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften 30(1) 52–71.
- Librová, H. 1975. „Dva typy druhého bydlení v ČSR“. in: *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity*, UJEP: Brno.
- Michalička, V., Vidomusová, P. 2018. *Vyrobeno v Tatře, ale tatrovka to není! Neoficiální výroba v průmyslovém podniku v druhé polovině 20. století*. Nový Jičín: Muzeum Novojičínska.
- Selucký, R. 1966. *Člověk a jeho volný čas. Pokus o ekonomickou formulaci problému*. Československý spisovatel: Praha.
- Schindler-Wisten, P. 2004. „Chalupářská subkultura v Albrechticích v Jizerských horách (1950–1989)“. *Sborník Archivu MV* 2: 125–149.
- Schindler-Wisten, P. 2009. „Chalupářská subkultura v období tzv. normalizace a po roce 1989.“ Pp. 229–242 in: Z. Profantová (ed.) *Hodnota zmeny — zmena hodnoty. Demarkačný rok 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV a Národopisná spoločnosť Slovenska.
- Schindler-Wisten, P. 2017. *O chalupách a lidech: chalupářství v českých zemích v období tzv. normalizace a transformace*. Praha: Karolinum.
- Šolcová, M. 1973. *Vývoj způsobu života v souvislosti s perspektivním rozvojem společnosti*. Praha: Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV.
- Šoukal, J. 2011. „Chataření a chalupaření v období 50. a 60. let“. *Studie a zprávy: historický sborník pražského okolí Zdiby* 1 (1): 55–69.
- Švigová, M. 1967. *Volný čas a my*. Praha: Svobodné slovo.
- Toffler, A. 1980. *The Third Wave*. New York: William Morrow.
- Voges, J. 2014. „Vom Handwerk zum Heimwerk? Zur Diffusion professionellen Wissens in den Haushalten im Zuge der Do-it-yourself-Bewegung in der Bundesrepublik Deutschland“. *Ferrum* 86: 89–96.
- Voges, J. 2017. „Selbst ist der Mann.“ *Do-it-yourself und Heimwerken in der Bundesrepublik Deutschland*. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Voges, J. 2017a. „Maintaining, Repairing, Refurbishing: The Western German Do-it-Yourselfers and their Homes“. Pp. 109–126 in S. Derix, M. Lanzinger (eds.) *Housing Capital Resource and Representation*. Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg.